

УДК 342.3 (477)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук, професор
Київського університету туризму,
економіки і права

КОНСТИТУЦІЙНА ДОКТРИНА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ

У статті досліджуються основні концептуальні підходи до розуміння конституційної доктрини, особливості її впливу на нормотворчі процеси та правозастосування. Розглядається місце конституційної доктрини у правовій системі України. Аналізується багатоаспектність даної категорії на практиці. Відзначається, що конституційна доктрина — це центральна ланка, що містить у собі практичний аспект фундаментальних наукових проблем. Окреслюються контури її подальшого розвитку та впровадження у національну правову ідеологію держави.

Ключові слова: конституційна доктрина, правова доктрина, джерела права, правове регулювання.

В умовах ідеологічного і політичного багатоманіття, суттєвого ускладнення правової системи, наявності різних типів праворозуміння правопорядок і єдність правового простору забезпечуються в першу чергу за рахунок сприйняття політиками і правниками єдиних підходів до оцінки оточуючої дійсності. Конституційна доктрина покликана сформулювати єдині стандарти конституційності правотворчості і правозастосування, не пригнічуючи при цьому академічної свободи — найважливішого елемента демократії.

Саме конституційна доктрина, відображаючи практичну спрямованість фундаментальних наукових досліджень, здатна стати точкою відліку конструктивної консолідації зусиль учених, політиків, державних діячів щодо зміцнення конституційного правопорядку, що відповідає інтересам окремої особи та держави в цілому.

Студіювання конституційної доктрини не тільки як особливого теоретичного права, а й субсидіарного джерела права є одним із способів удосконалення Конституції України. У такій якості конституційна доктрина компенсує лаконічність конституційних норм, забезпечує їхню теоретичну наповненість та правову визначеність, розкриває їхній нормативний зміст.

Проблема конституційно-правової доктрини у науковому аспекті належним

чином не проаналізована, і їй необхідно приділити велику увагу, оскільки саме доктрини такого рівня концептуально визначають напрями розвитку держави і суспільства [1, с. 50].

На сучасному етапі державотворення вагомий внесок у формування поняття правової доктрини, її сутності, форм вираження та значення у правовій системі зробили українські вчені Ю. Барабаш, Ю. Батурін, А. Головін, П. Євграфов, М. Кармалітс, І. Краснова, І. Кресіна, П. Круз, Л. Луць, А. Селіванов, В. Тихий, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Проте на наукових теренах донині залишаються відкритими до дискусії питання: чи сформувалась в Україні конституційна доктрина, чи відповідає вона базовим характеристикам, що склались в європейській правовій традиції, які можливості маємо нині для впровадження її у національну правову систему. Саме ці питання актуалізували напрям нашого дослідження.

Метою статті є розв'язання теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із дослідженням основних концептуальних підходів до розуміння конституційної доктрини, особливостей її впливу на нормотворчі процеси та правозастосування. За результатами дослідження запропонувати контури її подальшого розвитку та впровадження у національну правову ідеологію держави.

Аналізуючи погляди науковців на

правову природу конституційної доктрини, варто зауважити, що при аргументації тієї чи іншої точки зору дослідники, будучи представниками свого часу і своєї держави, використовували норми чинного на той час національного законодавства, практику розгляду судових спорів, певною мірою пануюче праворозуміння. Адже не завжди подібні на перший погляд висновки базувались на єдиних вихідних матеріалах. З огляду на це, узагальнюючи найбільш відомі наукові позиції, можна стверджувати, що нині категорія «конституційно-правова доктрина» стає предметом спеціальних наукових досліджень.

Цікавою є спроба порівняльного аналізу змісту понять «доктрина», «принципи», «теорія», «концепція» у конституційному праві, зроблена Н. Богдановою: «Особливими теоретичними утвореннями в системі науки конституційного права є доктрина. За характером логічного узагальнення конституційно-правового знання, смислового змісту і форми доктрина рівняється і з принципами, і з теоріями, і з концепціями. Кожна із перерахованих теоретичних побудов може набути рис доктрини. Однак при цьому вона повинна нести додаткове навантаження в науці конституційного права і бути особливим чином пов'язана із практикою. Призначення доктрини полягає в утвердженні, нав'язуванні ідей, що становлять її зміст з метою їх застосування в практичній діяльності. Тому доктрина завжди категоричніша, а за певних обставин консервативніша від принципу чи теорії. Їй властивий у більшій чи меншій мірі догматичний характер» [2, с. 19].

На нашу думку, такі погляди на конституційну доктрину надто звужені, збіднені, односторонні і не відповідають сучасному розвитку юриспруденції та методології конституційної науки зокрема.

У цьому сенсі слушною є думка українського вченого А. Селіванова, який розглядає доктрину як ґрунтовне авторитетне наукове дослідження, до якого законодавець ставиться як до суспільної цінності та надає їй у разі визначення законодавчої форми. Відтак доктрина визначає концептуальні засади розвитку законодавства, формулює науково обґрунтовані уявлення про державно-правові явища та процеси, які у разі їх ви-

значення юридичною спільнотою та фаховою громадськістю виступають основою розробки відповідних законопроектів. Останні у випадку їх ухвалення законодавцем інституціоналізують нові правові інститути, надаючи їм юридичної форми [3, с. 79].

Цю думку поділяють й інші дослідники. Так, Т. Пряхіна вважає, що конституційна доктрина — це формалізована певним чином система основоположних поглядів на сутність, соціальне призначення, юридичну природу, зміст, внутрішню і зовнішню форми Основного Закону; це сукупність теорій і концепцій, що визначають стратегічні перспективи конституційного розвитку держави, місце і роль Конституції в державній, суспільній і правовій системах, що встановлюють конституційні стандарти взаємовідносин особистості, суспільства і держави. Для конституційно-правової доктрини важливе значення мають зовнішні форми її вираження, закріплення, що безпосередньо впливає на ступінь обов'язковості її положень. Одна справа, коли доктрина як ідея або комплекс ідей не втілена в правових приписах, і зовсім інша, коли вона чітко закріплена на конституційному рівні і визначає спрямованість правової системи держави. Така ідея носить нормативний, обов'язковий характер [4, с. 56].

На такий двоїстий характер доктрини звертає увагу і Ю. М. Тодика. На його думку, конституційно-правова доктрина — це сукупність філософських і правових ідей концептуального рівня, які втілені в Конституції та інших законодавчих актах, що визначають спрямованість розвитку держави і суспільства, національної правової системи. Але це не заперечує її сприйняття як сукупності ідей про роль конституційного права як наукових праць учених-конституціоналістів, що мають істотне значення для розвитку теорії і практики конституціоналізму, конституційного реформування суспільства. Тому доктрин у конституційному праві, на думку вченого, можна віднести не тільки погляди учених-конституціоналістів та їх наукові праці, а й основоположні концептуальні ідеї, втілені в Конституції, інших законодавчих актах [5].

У працях сучасних вітчизняних уче-

них зазначається про необхідність реформування інститутів українського права на засадах різноджерельного, зокрема доктринального і судового, права як важливу умову досягнення поступу національного правознавства та наближення його до цивілізованих світових і європейських правових стандартів. Аналізуючи цю проблематику, М. Гультай пропонує розрізнати конституційні доктрини за ступенем їх деталізації у законодавчих приписах. Дослідник зазначає, що усталені доктрини, які сформульовані «відомими» науковими школами (науковцями), визнані та розвинуті міжнародними та національними судовими установами (наприклад, доктрина верховенства права, демократичної держави), здатні виконувати регулятивну функцію в силу самого факту їх визнання державою (через закріплення у Конституції, законодавчих актах, санкціонування судовою практикою). Однак доктрини, які стосуються принципово нових для певної правової системи правових інститутів, що містять як матеріальну, так і процесуальну складову, вимагають їх докладної законодавчої регламентації. Свій регулятивний вплив на юридичну практику такі доктрини можуть реалізувати лише у разі закріплення у чинному законодавстві належної правової основи їх функціонування. І лише після цього такі доктрини зможуть розкрити свій регулятивний потенціал у процесі формування практики застосування відповідних правових приписів [6, с. 120].

Ми переконані, що конституційна доктрина має посідати чільне місце в правовій системі України. Конституційна доктрина — це джерело права. Безумовно, що, з одного боку, вона має обмежене застосування, як правило, максимально санкціоноване державою, але, з іншого боку, вона акумулює фундаментальні правила, створює умови розвитку правового регулювання. Саме тому не можна погодитися з позицією І. Краснової, що предметом правової доктрини є зміст законів, підзаконних актів, адміністративних і судових рішень [7, с. 139]. У цьому контексті викликає повагу наукова позиція І. Барцица і С. Бошно, які пишуть: «Наука, яка йде шляхом опису наявних юридичних конструкцій, не може претендувати на док-

тринальний статус. Доктрина — це розвинена новелістична теорія, а не коментаторський виклад [8, с. 97]. Водночас, ми залишаємося на позиціях, що в науці треба цінувати боротьбу ідей, а не концепцій.

У юридичній літературі досить часто вживається термін «конституційна доктрина» без конкретизації змісту цього поняття. Зокрема констатуються паралелі між теорією, заснованою на прямій дії Конституції і концепції «живої» Конституції у конституційному праві країн «загального права». Модель «живої» реалізації конституції характеризується тим, що норми конституції в процесі реалізації можуть бути адаптовані шляхом тлумачення до конкретних правовідносин на основі принципу верховенства конституції; верховенство конституції забезпечується застосуванням норми конституції до будь-яких правовідносин особливо за наявності суперечливих норм; усі норми конституції підлягають тлумаченню в процесі їх правозастосування; акт тлумачення не є обов'язковим, правові позиції можуть змінюватись. Проте модель «живої» конституції і пряму дію Конституції об'єднує низка спільних ознак: можливість застосування Конституції за відсутності конкретизуючого законодавства; необхідність адаптації конституційної норми до реальних правовідносин; адаптація конституційної норми здійснюється через офіційне тлумачення Конституції; концепції є інструментом усунення прогалин Конституції [9].

Як правило, в державі одночасно застосовується декілька моделей реалізації Конституції. Нині ми можемо говорити, що в Україні концепція «живої» Конституції є частиною української конституційної доктрини. Це пов'язано з тим, що норми Конституції перестають відповідати правовідносинам у державі в зв'язку з їх розвитком.

За часів незалежності Конституцію України було вже суттєво змінено декілька разів у частині, що стосується політичної системи, й нині активно готується її нова модифікація. Однак на даний час немає консенсусу щодо шляхів внесення змін у разі, якщо буде підготовлено проект нової Конституції. Тому нині Конституція стає елементом

політичного процесу, а інколи — заручницею політичної боротьби.

Слід зауважити, що спосіб внесення змін до Конституції України передбачений самою Конституцією. За своєю правовою суттю він покликаний захистити Основний Закон від непередуманих перетворень, хоча неспроможний спрацювати проти політичного тиску. Тому питання дотримання Конституції є не менш важливим і вагомим, ніж питання її зміни, оскільки безпосередньо стосується основоположного принципу функціонування демократичної держави — легітимності державної влади. Завдання конституційного реформування має розглядатися як суспільна потреба, з точки зору звичайного громадянина, а не як винагорода переможця у політичній боротьбі. Тому зміст конституційних перетворень має визначатися в процесі загальнонаціональних конституційних дебатів, виходячи з розуміння, що Конституція є суспільним договором стосовно того, як організувати державу для забезпечення прав і свобод людини, утвердження демократії і верховенства права, суспільного процесу [10, с. 299].

Якщо застосовувати ретроспективний аналіз, а він у даному випадку, на нашу думку, є доречним, то можна визнати, що за своєю суттю чинна Конституція України ґрунтується на ліберально-демократичній доктрині. Вона дала змогу на концептуально новій основі вперше в історії українського конституціоналізму чітко закріпити принципи поділу влад (ст. 6) і верховенства права (ст. 8), політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність (ст. 15), пріоритет прав особи (ст. 3), невідчужуваність і непорушність прав людини (ст. 21) тощо. Тобто в ній втілені концептуальні ідеї міжнародного конституціоналізму, апробованого світовим досвідом. Істотну роль відіграла у цьому відношенні Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою України 19 червня 1991 р., особливо «Загальнометодологічні принципи концепції», у яких зазначалося, що: 1) нова Конституція Республіки повинна ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет України; 2) через це в Конституції повинні бути проведені ідеали правової держави; 3) в центрі уваги нової Конституції має бути людина, як найвища

соціальна цінність, її права і свободи та їх гарантії; 4) регулювання Конституцією суспільних відносин повинно бути спрямоване на забезпечення умов життя, гідних людини, формування громадянського суспільства; 5) Конституція повинна визначити пріоритет загальнолюдських цінностей, закріпити принципи соціальної справедливості, чітко показати прихильність України до загальноновизначених принципів міжнародного права [11, с. 34—45]. Саме цими постулатами, на нашу думку, повинні послуговуватись державні діячі і парламентарії, здійснюючи спробу переформувати нині Конституцію України.

Принагідно зазначимо, що в Конституції України категорія «доктрина» не вживається. Тим не менш, наявні підстави для висновку про те, що і в Україні офіційне розуміння категорії «доктрина» має свій прояв. Зокрема Указ Президента України про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р. № 555/2015 «Про нову редакцію Военної доктрини України» (24.09.2015 р.) дає підстави стверджувати, що Президент України уповноважений «затверджувати воєнну доктрину України». Таким чином, у даному випадку під доктриною мається на увазі не просто система поглядів, праць, а нормативно-правовий акт, що має відповідну юридичну силу і є обов'язковим на усій території держави. Також імперативний характер має щодо Президента України згадувана конституційна норма про те, що він повинен затвердити цю доктрину, а потім вже виходити з неї при прийнятті відповідних рішень. Отже, в даному випадку до доктрини однозначно віднесено основоположні концептуальні ідеї, втілені в Конституції, інших нормативно-правових актах держави.

Нині у науковій царині простежується тенденція, де конституційна доктрина характеризується ученими як сукупність не тільки наукових позицій, а й судових позицій, що обумовлює домінування «офіційно-владних» витоків у її сутності. Основний вектор розвитку цієї доктрини вбачають у сприянні побудови «сильної» держави. На наш погляд, такий підхід є хибним, оскільки він не може бути отождествлений в цілому з концептом «правової держави».

Ми залишаємося на позиціях, що неутування цінностями конституційної доктрини має негативні наслідки для національної правової системи. Перш за все, це пов'язано з «плановим», і нерідко, поспішним прийняттям Верховною Радою України великого масиву законів; більша кількість їх заздальгід не можуть бути реалізованими і в цьому сенсі критично оцінюються правниками, а головне — українським народом. Нашу думку, непослідовність і недоліки розвитку законодавства України пов'язані з тим, що не надбання учень, поглядів, наукових позицій обумовлює формування конституційної доктрини, а навпаки, «поточне» законодавство примушує створювати так звані «доктрини його застосування».

Саме тому ми не можемо погодитися з відданням «гілки першості» у цьому процесі Конституційному Суду України, який формує обов'язкові для правозастосування правові позиції, які нерідко помилково називають доктринами. Акти і викладені в них позиції цього Суду є іншим джерелом права — «судовим прецедентом», хоча з урахуванням його формування «вищої», а не «низової» судової ланки, коректніше охарактеризувати його як «акт судової влади». Тому ми вважаємо, що для осмислення сутності конституційної доктрини України як правової держави, слід брати за основу систему наукових поглядів на конституційне право в цілому, чи на його окремі інститути, а не на «нормативні формули» та судові позиції, бо цінність доктрини саме і полягає в її максимальній від влади незалежності.

Зазначимо, що у дослідженні конституційної доктрини все ж особливо вагомим є принцип взаємозв'язку теорії і практики. Він спрямований на подолання залишків методологічного догматизму і

схоластики. «Той, хто захоплюється практикою без науки, — зауважував італійський мислитель Леонардо да Вінчі, — уподібнюється керманичу, який керує кораблем без руля і компаса; він ніколи не впевнений в тому, куди пливе. Завжди практика має бути зведена до доброї теорії» [12, с. 53]. У сучасних дослідженнях методологія передбачає єдність та взаємодію теоретичного та практичного аспектів конституційної доктрини. Ураховуючи переваги кожного із підходів, спираючись на теорію правової доктрини, розвиваючи її далі, слід знаходити такі рішення, які були б найбільш адекватні реальним процесам її практичного втілення у політичне життя.

Аналіз теорій, ідей, концепцій, наукових праць дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, досконалість Конституції досягається в процесі її реалізації.

По-друге, враховуючи те, що конституційні реформи в Україні носять конфліктний характер, супроводжуються загостренням нестабільності, доктрина виявилась нездатною надати їм таку якість, як послідовність.

По-третє, правова інтерпретація конституційних норм повинна відображати вимоги суспільства, державного розвитку, інтересів громадян у сфері конституційно-правового регулювання.

По-четверте, конституційна доктрина у правовій державі не може обмежуватись установками однієї політичної (монопольної) партії, курсу політичного лідера, оскільки один із її ключових принципів полягає у демократичних витоках — народовладді. Такий підхід, швидше за все, знейтралізує основи конституційного ладу країни.

ПРИМІТКИ

1. Тодика Ю. М. Конституція і правова доктрина / Ю. М. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2000. — № 1 (20). — С. 42—50.

2. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. — М. : Юрист, 2001. — 145 с.

3. Селіванов А. Судове право : нова галузь права чи теоретична думка / А. Селіванов // Щоріч. укр. право. — 2009. — № 1. — С. 77—84.

4. Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России / Т. М. Пряхина; под ред. В. Т. Кабышева. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. — 140 с.

5. Тодика Ю. М. — Зазнач. праця. — С. 43.

6. Гультай М. До питання про формування доктрини конституційної скарги в Україні / М. Гультай // Вісник національної академії правових наук України. — 2013. — № 3 (74). — С. 117—127.
7. Краснова И. О. Доктрина экономического права США: сравнительно-правовой аспект / И. О. Краснова // Журн. рос. права. — 1997. — № 39. — С. 138—145.
8. Барциц И. Н. Источник служебного права : учебник / И. Н. Барциц, С. В. Бошно. — М. : Изд-во РАГС, 2007. — 272 с.
9. Антоненко В. М. Прямое действие конституции и «живая» конституция : сравнительный анализ концепций / В. М. Антоненко // Конституционное и муниципальное право. — 2012. — № 8. — С. 15—18.
10. Береза А. В. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика : монографія / А. В. Береза. — К. : Логос, 2012. — 360 с.
11. Конституція незалежної України. Книга перша. Документи, коментарі статті. — К., 1995. — С. 37—45.
12. Леонардо да Винчи. Избранные произведения : [в 2 т.] / Леонардо да Винчи. — М. : Зерцало, 1995. — Т. 1. — 391 с.

Нелин Александр. Конституционная доктрина Украины: проблемы концептуализации основных подходов.

В статье исследуются основные концептуальные подходы к пониманию конституционной доктрины, особенности ее влияния на нормотворческие процессы и правоприменение. Рассматривается место конституционной доктрины в правовой системе Украины. Анализируется многоаспектность данной категории на практике. Отмечается, что конституционная доктрина — центральное звено, содержащее в себе практический аспект фундаментальных научных проблем. Очерчиваются контуры дальнейшего развития и внедрения в национальную правовую идеологию государства.

Ключевые слова: конституционная доктрина, правовая доктрина, источники права, правовое регулирование.

Nelin Alexander. Constitutional doctrine of Ukraine: problems of basic approach conceptualization.

In the article the author studies some basic conceptual approaches to understanding the constitutional doctrine, some special aspects of its influence upon legislation and law enforcement. The article reviews the place of constitutional doctrine in the legal framework of Ukraine. The complexity of this particular category has been analyzed in practice. It has been noted that constitutional doctrine is the central core comprising practical aspect of fundamental scientific problems. The author draws an outline of its future development and implementation into the national legal ideology.

Key words: constitutional doctrine, legal doctrine, sources of law, legal control.